

Hakemli

ROMA HUKUKUNDA TÜZEL KİŞİLER

Legal Persons in Roman Law

A. Övünç GÜVEL*

ÖZET

Romalılarda eski dönemlerden beri kişi toplulukları bulunuyordu, hatta bunlara XII Levha Kanununda da yer verilmiştir. Ancak bu toplulukların kendilerini oluşturan bireylerden farklı bir kişiliklerinin olduğu düşünülüyordu. İlerleyen dönemlerde Roma devleti esas alınarak kişi topluluklarına da hukuki kişilik tanınmaya başlanmış ve imparatorluk döneminde tüzel kişi kavramı ortaya çıkmıştır. Ancak hiçbir zaman genel bir tüzel kişilik kavramına ve sınıflandırılmasına ulaşamamıştır. Bu Roma kaynaklarını inceleyen postglossator'ların çalışmalarıyla mümkün olmuştur.

Anahtar Kelimeler: tüzel kişi, devlet, dernek, vakıf, ehliyet

ABSTRACT

The Romans have had communities of people since ancient times, even in the Twelve Tables. However, these communities could not be considered to have different personalities than the individuals who formed them. In the following periods, on the basis of the Roman state, legal personality was given to the communities. However, the concept and classification of a general legal person has never been reached. This was made possible by the work of postglossators who examined the Roman resources.

Keywords: legal person, state, association, foundation, capacity

Makalenin Geliş Tarihi: 01.06.2019, **Makalenin Kabul Tarihi:** 29.11.2019

* Ar. Gör., Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-4731-845X

I. GİRİŞ

Modern hukuklarda kişiler gerçek ve tüzel olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Türk Medeni Kanunu'nda da tüzel kişiler bölümünde dernek ve vakıflar ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

Romalılar'da eski dönemlerden beri kişi toplulukları bulunuyordu, hatta bunlara XII Levha Kanununda da yer verilmiştir. Ancak bu toplulukların kendilerini oluşturan bireylerden farklı bir kişiliklerinin olduğu düşünülüyordu. İlerleyen dönemlerde Roma devleti esas alınarak kişi topluluklarına da hukuki kişilik tanınmaya başlanmıştır. İmparatorluk döneminde tüzel kişilik kavramı ortaya çıkmıştır. Ancak bunun sistemleştirilmesi ve tüzel kişiliklerin sınıflandırılması Roma kaynaklarını inceleyen postglassator'ların çalışmalarıyla mümkün olmuştur.

Çalışmamızda ilk olarak Roma'da tüzel kişilik kavramı ve kaynaklarda yer alan kavramlar incelenmiştir. Daha sonra günümüzde tüzel kişilerin sınıflandırılmasında kullanılan kamu hukuku ve özel hukuk ayırımına göre tüzel kişiler açıklanmıştır.

II. TÜZEL KİŞİ KAVRAMI

Toplum içinde insanların yanında birtakım kişi ve mal toplulukları da mevcuttur. Hukuk düzenince kendilerine haklar ve borçlar edinebilme gücü tanınmış olan kişi ve mal topluluklarına tüzel kişi adı verilmektedir¹. Görüldüğü gibi kişilerin bir amaç için bağımsız bir varlık yaratmak üzere örgütlü olarak toplanması ya da bir malın belirli ve sürekli bir amaca özgülenmesiyle hemen bağımsız bir hak süjesi doğmaz. Böyle bir kişi ya da mal topluluğunun kendisini oluşturan kişilerden ayrı bir kişi olarak ortaya çıkabilmesi ancak hukuk düzeninin onu tanımaya bağlıdır. Hukuk düzeni tarafından kendisine hak ve borçlara sahip olma ehliyeti verilmiş, yani kişi olarak tanınmış olmalıdır².

Tüzel kişiler bünyelerine göre, belirli bir amaç etrafında bağımsız bir kişilik yaratmak amacıyla meydana gelmiş olan kişi toplulukları (korporasyon) ve bir amaca özgülenmiş mal topluluğu (kurum) şeklinde ikiye ayrılır³. Kişi topluluklarına dernekler ve şirketler gibi özel hukuk tüzel kişileri ile devlet,

¹ Akipek/Akıntürk/Ateş, 499. Tabii hukuk döneminde manevi şahıs terimi kullanılmış, daha sonra hukuki şahıs terimi ilk kez 19.yy'da yerleşmiştir (Özsunay, 4).

² Akipek/Akıntürk/Ateş, 501.

³ Akipek/Akıntürk/Ateş 518.

belediye gibi kamu hukuku tüzel kişilerini örnek verilebilir. Mal topluluklarına ise vakıflar ve kamu hukukundaki kamu kurumları örnek oluşturur⁴.

Tüzel kişiler ikinci olarak da tâbi oldukları hukuk kurallarına göre sınıflandırılırlar. Kamu hukuku tüzel kişilerine kamu hukuku kuralları uygulanır. Bunlar görevlerini yaparken kamu otoritesini temsil eder, bu nedenle daha geniş yetkilere sahiptir. Kamu tüzel kişileri ancak kanunla ya da kanunun verdiği yetkiye dayanarak bir idari işlemle kurulabilirler⁵. Özel hukuk tüzel kişileri ise özel hukuka göre özel hukuk kanunları tarafından düzenlenir. Bunlar da amaçlarına göre ikiye ayrılmaktadır. Manevi amaçlarla kurulanlar dernek, ekonomik yani kazanç paylaşma amacıyla kurulanlar ise şirketlerdir⁶.

III. ROMA HUKUKUNDA TÜZEL KİŞİLİK

A. GENEL BİLGİLER

Tüzel kişilik kavramı eski Roma hukukunda bilinmiyordu. *Ius civile* sadece insanlar içindi. Eski Roma hukuku incelendiğinde insanlardan başka hak sükeleri olamazdı⁷. Bu “*Hominum causa omne ius constitutum est*” “Bütün hukuk insanlar için oluşmuştur” ilkesi ile ifade edilmiştir⁸.

Ancak Roma’da da tek bir kişinin gücünün ve ömrünün yetmeyeceği amaçlara ulaşmak için grup olarak insanların faaliyetlerine başvurma zorunluluğu duyulmuştur. Bazı hallerde de mal topluluğunun belirli bir amaca hizmet edecek şekilde tahsis edilmesi ve bu mal topluluğunun onu tahsis eden kişiden daha uzun ve geniş şekilde faaliyette bulunması toplumun yararına görülmüştür⁹. Bu ihtiyaçlar sonucu ortaya çıkmış olan kuruluşların bazılarının hukuki açıdan kişilik tanınması zorunluluğu da duyulmuştur. Buna rağmen genel bir tüzel kişilik kavramı çok geç ortaya çıkmış ve sistem haline getirilmemiştir¹⁰.

Tüzel kişi kavramı imparatorluk döneminde Roma hukuku tarafından tanındı. Bir topluluğun malvarlığı birtakım insanların malvarlığı değil, tek bir

⁴ Akipek/Akıntürk/Ateş, 518.

⁵ Akipek/Akıntürk/Ateş, 520; Özsunay, 33.

⁶ Akipek/Akıntürk/Ateş, 525; Özsunay, 35. Aşağıda belirtilmiş olduğu gibi Roma’da şirketler (*societas*) tüzel kişiliğe sahip değildi.

⁷ Sohm, 187; Umur, Roma, 411. Ancak günümüzden farklı olarak Roma’da tüm insanlar hak ehliyetine sahip, yani kişi olarak görülmüyordu. Hukuken kişi sayılabilmek için hür olmak, vatandaş olmak ve baba egemenliği altında bulunmamak gerekiyordu (Karadeniz Çelebican, 126).

⁸ Umur, Roma, 411.

⁹ Karadeniz Çelebican, 181.

¹⁰ Karadeniz Çelebican 181. Özellikle postglossator’ların çalışmaları sonucu kişiler gerçek kişi ve tüzel kişi şeklinde ikiye ayrılmış ve 19. yy medeni kanunlarında bu şekilde yer almıştır (Tahiroğlu/Erdoğan, 152).

kişi olarak düşünölen corpus'un malvarlığıydı. Özel hukukun amaçları açısından topluluk yeni ve farklı bir kişi, topluluğu oluşturan çeşitli kişilerden ayrı bir kişi olarak kabul edilmeliydi¹¹. Bununla birlikte klasik hukukçular tüzel kişilere fazla ilgi göstermemiştir. Modern hukukçulara garip gelecek bu davranış, toplulukların hukukçuların ilgisini çekmek için yeterince gelişmemiş olmasıyla açıklanamaz. Aslında topluluklar çok fazla sayıdaıydı. Bunun gerçek nedeni klasik dönem hukukçuların kendilerini özel hukuk alanında çalışmakla sınırlamalıdır. Tüzel kişiler büyük ölçüde kamu hukukunun alanındaydı. Roma hukuku kapsamında varlık gösteren topluluklar kamu hukuku tüzel kişileriıydı ve özel hukuk kişileri diyebileceğimiz topluluklar kamu yararı için yaratılmıştı¹².

Ortaçağ'dan itibaren Roma hukuku metinlerine dayalı olarak tüzel kişilik kavramı ve tüzel kişileri açıklayan teoriler ortaya konulmuş ve tüzel kişi sınıflandırmaları yapılmıştır¹³.

Burada üzerinde durulması gerekli bir nokta daha vardır. Romalılar her ne kadar genel bir tüzel kişilik kavramına ulaşmamışlarsa da bu toplulukların kendilerini oluşturan kişilerden ayrı bir varlığı olduğu ve fertlerin tek başına topluluk malvarlığıyla ilgisi bulunmadığını görmüşlerdir¹⁴. Bu kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır:

D. 3.4.7.1

“Si quid universitati debetur, singulis non debetur: nec quod debet universitas singuli debent.”

D. 3.4.7.1

“Bir topluluğa borçlanılmış olan bireylerin değildir ve bir topluluğun borcu bireylere ait değildir.”

İki ya da daha fazla kişinin ortak bir amaç için biraraya gelmeleri Romalıların buluşu değildir. Tüm çağlarda ve insanlarda vardır ve teknik hukuki düşünceler içermezler. Romalıların başardığı şey, böyle toplulukların kendilerini oluşturan üyelerden ayrı ve bağımsız olarak hukuki varlığa, hukuki kişiliğe sahip olmasıdır¹⁵. Cermen hukukunda ise Genossenschaft adı verilen

¹¹ Sohm, 190.

¹² Schulz, 88.

¹³ Karadeniz Çelebican, 181; Umur, Roma, 412.

¹⁴ Akıncı, 204; Tahiroğlu/Erdoğmuş, 152.

¹⁵ Burdick, 277.

birliklerde ortak malvarlığının maliki olan yeni bir hukuk süjesi meydana gelmezdi. Malvarlığı birlik üyelerine aitti ve üyeler elbirliği mülkiyetine sahipti¹⁶.

B. KULLANILAN KAVRAMLAR

Universitas bir topluluk için kullanılan genel kavramdı. Corpus da kaynaklarda aynı kavramı karşılamak için kullanılan bir kelimeydi¹⁷. Örneğin Digesta'da yer alan bir metinde kullanılan habere corpus bir topluluk oluşturmak anlamındadır¹⁸.

Universitas kamu toplulukları için kullanılan genel kavramken, imparatorluk günlerinde özel topluluklar için collegium kavramı kullanılıyordu¹⁹. Aslında collegium bir topluluk için kullanılan en eski kavramdı ve gönüllü olarak biraraya gelinen topluluğu ifade ediyordu. Dini amaçlarla kurulan en eski topluluklar collegia adıyla anılmıştı. Erken dönem mesleki topluluklar da yine collegia adıyla anıldı²⁰.

Societas (şirket) ise universitas'tan tamamıyla farklıydı. Şirkette birden fazla kişi ortak bir amaç için biraraya gelirlerdi. Burada yeni bir hukuk süjesi yaratılmaz, sadece ortaklar arasında ilişkiler kurulurdu. Şirkete ait ayrı bir malvarlığı da mevcut değildi²¹.

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi Romalı hukukçular tüzel kişi kavramını sistemleştirmemişler ve ayırımlarını ortaya koymamışlardır. Dolayısıyla tüzel kişilerin tâbi oldukları kurallara göre kamu hukuku ve özel hukuk tüzel kişisi olarak ayrılmaları da Roma hukukunda yoktu. Ancak çalışmamızda sistematik bir açıdan inceleyebilmek için modern hukuklardaki bu ayırım esas alınmıştır.

¹⁶ Koschaker/Ayiter, 96; Akipek/Akıntürk/Ateş, 504.

¹⁷ Burdick, 284; Sherman, 122. Bazen corporatio kavramı da kullanılıyordu (Sherman, 122).

¹⁸ Burdick, 284. D.3.4.1.1

¹⁹ Burdick, 284. Universitas'ın bugünkü üniversite anlamını kazanması çok daha sonraları oldu. 12. ve 13. yy.'larda öğretmenler ya da öğrenciler daha yüksek eğitim için topluluklar (universitates) oluşturdular. Bunlar başlangıçta katedral ve manastırlara bağlantılıydı, ancak daha sonra bağımsız olarak kuruldu. Paris üniversitesi İngiltere ve Almanya'daki benzerleri gibi öğretmenler tarafından kuruldu. Bologna Üniversitesi İtalya'nın diğer üniversiteleri gibi öğrenciler tarafından kuruldu (Burdick, 283).

²⁰ Sherman, 127. Bu topluluklar zaman içinde gerçek tüzel kişilik halini alınca eski isim kullanılmaya devam etti ve zamanla kullanımı genişleyerek tüm özel ve yarı kamusal kişilikler için kullanıldı (Sherman, 127).

²¹ Akıncı, 205; Koschaker/Ayiter, 95.

C. KAMU TÜZEL KİŞİLERİ

1. Roma Devleti (Populus Romanus)

Tüzel kişi kavramı açısından Roma'da ilk incelenmesi gereken Roma devleti (Populus Romanus)'dir. Roma'da ilk devlet örgütü olarak civitas kavramımıza çıkmaktadır. Roma vatandaşlarından oluşan ve hukuki açıdan bu vatandaşlardan ayrı kişiliğinin olduğu kabul edilen civitas'ın ilk yönetim şekli krallıktı²². Daha sonra cumhuriyetin kurulmasıyla Roma vatandaşları hem yönetilen hem de yönetilen durumuna geçtiler. Roma vatandaşlarından oluşan ve örgütlenmiş topluluğun ayrı bir kişiliğinin olduğu kabul edildi²³. Kamuya ait olan malları ifade eden res publica, devlet yönetimine ilişkin kullanıldığında devletin tüm işlevleri, görevleri anlamını kazanıyordu²⁴.

Res publica, res private'nin tam karşıtıydı. Populus Romanus özel hukuk kişisi değildi. Sahip olduğu mallar ticaret dışıydı- res extra commercium- özel kişiler tarafından ne malik olunabilir ne de devredilebilirdi²⁵

Roma devletinin malları açısından geçerli olan bu durum devletin hukuki işlemleri açısından da aynıydı. Roma devleti, hukuki işlemlerini magistra'ları aracılığıyla yapabiliyordu, ancak bütün bu hukuki işlemler kamu hukuku tarafından düzenleniyordu. Bu işlemlere karşı mahkemelerde dava açılamazdı²⁶. Roma devleti malvarlığını magistra'larının idari işlemleri yoluyla korurdu. Eğer bir kişi devlet tarafından yapılan bir hukuki işleme karşı dava açmak isterse bunu olağan yargılama usulüne göre yapamazdı, şikâyetini kamu mercilerine sunarak idari süreci takip etmeliydi²⁷.

Devlet, malvarlığı açısından da diğer hukuki ilişkilerinde olduğu gibi egemenlik hakkının sahibiydi ve bir Roma vatandaşının kesin olarak üzerindedeydi, hiçbir durum altında eşit şekilde davranılamazdı²⁸. Ayrıca özel kişilerin ihtiyaçları için düzenlenmiş olan özel hukukun kalıpları Populus Romanus

²² Karadeniz Çelebican, 181; Tahiroğlu/Erdoğan, 3.

²³ Karadeniz Çelebican, 182.

²⁴ Karadeniz Çelebican, 182; Umur, Lügat, 182.

²⁵ Sohm, 189. Res sacrae adı verilen tanrılara özgülünen mallar da res publica'nın bir türü olarak düzenlenmişti ve özel hukuka göre değil, idari usullerle korunuyordu (Sohm, 189).

²⁶ Sohm, 188; Umur, Roma, 414.

²⁷ Sohm, 188. Roma devletinin malvarlığı vardı: aerarium Populi Romani adı verilen Roma devletinin hazinesi. Ancak buna kamu hukuku uygulanıyordu. Dolayısıyla tek bir kişinin Roma devletiyle arasındaki malvarlığı uyumsuzluğuna özel hukuk mahkemeleri bakamazdı (Koschaker/Ayiter, 97).

²⁸ Sohm 188. Egemenlik Populus Romanus'un başlıca niteliğiydi ve onu yalnızca kişilerden değil, egemenlik yetkisine sahip olmayan diğer topluluklardan da ayırıyordu (Umur, Roma, 414).

için çok dardı. Bu da eski Roma hukukçularının neden hiçbir zaman Roma devletini bir tüzel kişi ya da özel hukuk alanında malvarlığı ehliyetine sahip olabilecek bir sūje olarak düşünmemelerinin nedenidir²⁹.

Populus Romanus, Principatus döneminde yerini Roma Senatosu ve Halkı (Senatus Populusque Romanus; S.P.Q.R.)'na bıraktı. Bunun nedeni de Principatus döneminde senatus'un devlet yönetimindeki ağırlığının artmasıyla açıklanabilir³⁰.

Roma devleti dışında daha sınırlı olmakla birlikte, devletin içinde bulunan diğer siyasi toplulukların da tüzel kişilikleri vardı. Bunlar civitas, coloni ve municipium'lardı³¹.

2. Municipium

Tüzel kişi kavramı Roma özel hukukunda imparatorluk dönemine kadar tanınmamıştı. Bu sonucun ilk olarak Cumhuriyet döneminin sonlarında kurulan municipal yönetim sistemlerinin gelişmesiyle meydana geldiği açıktır³². Roma'da tüzel kişilik collegium ya da şirketlerin özel hukuka konu malvarlığının değil, kamu mallarının, bir municipium'un malvarlığının mülkiyetinin incelenmesi yoluyla gelişti. Bu da cumhuriyet döneminin sonlarında municipium'lar kurulduktan ve ayrı bir malvarlığına sahip olduğu kabul edildikten sonra oldu³³.

Municipium cumhuriyet yönetimi sırasında merkezden yönetilmeleri güçleşen, idari ve yargısal özerklik tanımış, nispeten uzak yerdeki şehirlere verilen isimdi. Roma'dan gönderilen ya da yerinde seçilen magistra'nın yönetiminde kendi organlarına sahip olur ve kendi kendilerini yönetirlerdi³⁴.

²⁹ Sohm, 189.

³⁰ Karadeniz Çelebican, 182.

³¹ Umur, Roma, 414.

³² Sohm, 189.

³³ Burdick, 287.

³⁴ Umur, Lügat, 137. Municipium'lar üç türe ayrılıyordu. Birinci tipte yaşayan vatandaşlar hem seçme hem de magistra seçilme hakkına sahipti. Bunların özerklikleri genişti, consül ve censor'ların denetimi çok hafifti. İkinci tip municipium'larda (İlk olarak böyle kurulan Caere şehrinden ötürü bunlara caerites adı veriliyordu) halka siyasi haklar tanınmaz, ancak yönetimde sınırlı bir özerklik, evlenme ve ticaret yapma hakkı verilirdi. Aeraii adı verilen üçüncü tip merkeze daha sıkı şekilde bağlıydı ve özerklikleri yoktu. Roma vatandaşlarının mükellefiyetlerini yükledikleri için municipium sayılmıştı (Umur, Roma, 65).

Municipium malvarlığı kazanmak açısından gerçek kişilere göre daha geniş bir ehliyete sahipti. Gerçek kişi sadece özel hukuka konu malvarlığı kazanabilirken municipium hem kamu hem de özel hukuk malları kazanabilirdi³⁵.

Municipium'a uygulanan hukuk kısmen kamu hukuku kısmen de özel hukuktu. Yönetim, comitia, curia ve magistra'lar kamu hukukuna göre düzenleniyordu. Magistra'ların yetkisi kamu hukuku tarafından düzenlendiği için municipes'ler adına mal kazanmaya ehliyetlilerdi ve burada özel hukukun katı prensibi "per liberam personam adquire nobis potest" yani "hür kişiler yoluyla bir şey kazanılmaz" uygulanmıyordu. Bu açıdan municipium'un magistraları Roma devletinkiler gibiydiler³⁶. Meclis (curia), syndicus adı verilen bir genel temsilci ya da yönetici seçmeye yetkiliydi³⁷.

Municipium'lar köleye sahip olabilirdi. Bu köle, topluluğu oluşturan kişilerin değil topluluğun kölesi olurdu. Buradan hareketle bir Roma vatandaşının kölesi bu kişi aleyhine tanıklık yapamıyorken, municipium'un kölesi hukuken gerekliyse orada yaşayan kişiler hakkında bilgi vermesi için işkenceye tâbi bile tutulabiliyordu³⁸. Benzer şekilde bir azatlı efendisine karşı dava açamazken, bir şehir tarafından azat edilen köle bu yerde yaşayanlara karşı dava açabilirdi.

Bir municipium mirasçı olarak atanamazdı. Klasik özel hukuka göre, belirli olmayan insanların mirasçı atanması mümkün değildi. Klasik dönem hukukçuları municipium'u tüzel kişi olarak görmedikleri için, bir municipium'un mirasçı olarak atanması burada yaşayan çeşitli kişilerin dolayısıyla da belirsiz bir kişinin mirasçı olarak atanması mümkün değildi³⁹. Roma devleti mirasçı olarak atanabilirdi ancak yukarıda belirtildiği gibi o bir özel hukuk kişisi değildi. Municipium'a ise bu hususta siyasi nedenlerle özel hukuk uygulanıyordu ve klasik dönemde bile istisnalar vardı. Ancak post klasik sonrası döneme kadar kural olarak mirasçı atanma ehliyeti yoktu⁴⁰. Municipium'lara muayyen mal vasiyeti (legatum) de bırakılmazdı ancak Nerva döneminde bu kural değişti ve muayyen mal vasiyeti yoluyla mal bırakılmaya başlandı⁴¹.

³⁵ **Burdick**, 288. Özel mülkiyete konu mallar municipium tarafından kazanılınca res universitatis (topluluğa ait mal) haline geliyordu (**Burdick**, 287).

³⁶ **Schulz**, 93.

³⁷ **Burdick**, 289. Bu terim Yunanca kaynaklıdır (**Berger**, 727).

³⁸ **Burdick**, 288.

³⁹ **Schulz**, 93.

⁴⁰ **Schulz**, 94.

⁴¹ **Sherman**, 130.

Eski dönemlerde municipium'lar lehine intifa hakkı (usufructus) vasiyet edilmesi kabul edilmiyordu zira tüzel kişinin ölmesi ve çok istisnai durumlar dışında capitis deminutio'ya uğraması mümkün değildi⁴². Dolayısıyla belirli bir süre belirlenmeden bir tüzel kişi lehine intifa hakkı kurulursa bu hak sürekli nitelik kazanacak ve mülkiyet hakkı sahibinin zararına olacaktı⁴³. Klasik sonrası dönemde süreye ya da bozucu şarta bağlı olarak tüzel kişiler lehine de intifa hakkı kurulabileceği kabule edildi⁴⁴. Eğer bir süre belirtilmemişse 100 yılın dolmasıyla intifa hakkı da sona ermiş sayılıyordu⁴⁵.

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi Roma hukukunda şirketlerin tüzel kişiliği yoktu. Ancak iltizam usulüyle vergi toplama, madenleri işletmek gibi devletle sözleşme yapan şirketlere tüzel kişilik tanınıyordu⁴⁶. Şirketlere genel olarak hukuki kişilik tanınması ancak 19. yy'da ticari ve ekonomik ihtiyaçlar nedeniyle olmuştur⁴⁷.

D. ÖZEL HUKUK TÜZEL KİŞİLERİ

Roma'da tüzel kişiler önce kamu hukukunda doğmuş, daha sonra özel hukukta belirmişti. Municipium yani kamu hukukuna göre yönetilen topluluklar örneğinden sonra özel hukuk topluluklarına da malvarlığına sahip olabilmeleri ehliyeti tanındı⁴⁸.

XII Levha Kanununda iki dernek türünden söz edilmişti. Ancak Romalılar genel bir tüzel kişilik kavramına ulaşamadıkları için bu kişi birliklerini dernek adı altında toplamamışlardır. Collegia ve sodalitas adı verilen bu iki dernek türü ayrı adlar altında ve tek tek düzenlenmiştir⁴⁹.

1. Dernek (Collegium)

Collegium'lar temel olarak üç sınıfa ayrılıyordu. Mesleki dernekler (collegia opificium), defin dernekleri (collegia funeraticia) ve dini dernekler (sodalitates)⁵⁰. Sodalitas'lar ise dini derneklerdi. Tanrılar için tören düzenlemek,

⁴² **Küçükgüngör**, 127. Klasik hukuka göre intifa hakkı, eğer daha önce sona ermiyorsa kaçınılmaz olarak kişinin ölümüyle sona ererdi (**Schulz**, 94).

⁴³ **Küçükgüngör**, 127.

⁴⁴ **Küçükgüngör**, 127. Digesta'da yer alan bir metinde (D. 7.4.2.1) Modestinus, bir şehir lehine intifa hakkı kurulmuş ve bu şehir Kartaca örneğinde olduğu gibi yıkılmışsa şehir olmaktan çıktığını sonuç olarak ölüm yoluyla intifa hakkının sona erdiğini belirtmektedir (**Burdick**, 289).

⁴⁵ **Burdick**, 289; **Küçükgüngör**, 128.

⁴⁶ **Buckland**, 36. Bunlara genel olarak societas publicanorum adı veriliyordu (**Buckland**, 298).

⁴⁷ **Oğuzoğlu**, 132.

⁴⁸ **Sohm**, 190.

⁴⁹ **Karadeniz Çelebican**, 183.

⁵⁰ **Küçük**, 54.

dini bayramları kutlamak gibi amaçlarla kuruluyordu⁵¹. Ancak sodalitas daha çok devlet tarafından kurulan ve dini işlerle ilgilenen topluluklar için kullanılıyordu⁵².

Eski Roma'daki collegium'ların tüzel kişiliğe sahip olduğunun öne sürülmesi tartışmalara yol açmıştır. Aynı ticaret ya da zanaat kolundan olan kişilerin toplulukları şüphesiz ki uygarlık kadar eskidir. Bu tür topluluklar eski Roma'da da vardı⁵³. Bu erken dönem Roma toplulukları malvarlığı ehliyetine sahip değildi, topluluğa ait olan ne varsa birlikte ya da ayrı olarak üyelerine aitti. Topluluk kendisine ait olan herhangi bir şeye sahip değildi ve kendisi için bir şey kazanamazdı⁵⁴. Cumhuriyet dönemi boyunca kişi toplulukları teknik anlamda tüzel kişi değillerdi. Bu kavram imparatorluk döneminin bir ürünüdür. Önce kamu hukuku alanında tüzel kişilikler tanınmış, özel hukuk toplulukları buna göre biçimlenmiştir⁵⁵.

XII Levha Kanununda derneklerin kamu düzenine aykırı olmamaları şartıyla kurulabilecekleri kabul edilmişti⁵⁶.

M.Ö. 64 yılında ise tüm dernekleri siyasi mücadelelerde araç olarak kullanıldıkları gerekçesiyle yasaklayan bir senato kararı (senatus consultum) kabul edildi⁵⁷. Bunun etkisi topluluk kurma özgürlüğünün ortadan kaldırılmasıydı. M.Ö. 58 yılında tribunus Clodius'un çabalarıyla kapatılan bütün dernekleri yeniden kurulmasını sağlayan Lex Clodia de Collegiis çıkarıldı⁵⁸.

Eski dernek kurma özgürlüğünün geri getirilmesi suistimallerin ve düzensizliklerin yeniden canlanmasını sağladı. Dernekler bu dönemde siyasi amaçlar için kullanılmaya başlandı. Bu cumhuriyetin son yıllarında o kadar kötü bir hal aldı ki Caesar tarafından çok eski olanlar dışındaki bütün dernekler kapatıldı⁵⁹.

⁵¹ Akıncı, 205.

⁵² Küçük, 55. Daha çok fakir insanların cenazelerinin ortak bir fondan karşılandığı cenaze derneklerinin diğer adı da collegia tenuiorum'du (Berger, 396).

⁵³ Burdick, 280. Plutarchus Numa adlı eserinde Kral Numa'nın Roma halkını sekiz gruba ayırdığını belirtmektedir. Meslek birliği olarak örgütlenen meslek sahipleri müzisyenler, kuyumcular, marangozlar, boyacılar, ayakkabıcılar, dericiler, bakırcılar ve çömlekçilerdi (Küçük, 61).

⁵⁴ Burdick, 281.

⁵⁵ Sherman, 118.

⁵⁶ Oğuzoğlu, 132.

⁵⁷ Küçük, 79.

⁵⁸ Sherman, 125; Küçük, 82.

⁵⁹ Sherman, 125.

Caesar'ın öldürülmesini izleyen dönemlerde yasadışı topluluklar yine kuruldu. Sonunda Augustus, Caesar'ın sert politikasını yeniledi ve neredeyse tüm dernekleri kapattı. Bununla birlikte Augustus toplumun, özellikle Roma kentinin gündelik gereksinimlerinin zorunlu kıldığı faaliyet alanlarına ilişkin collegium'lara karşı olumsuz bir tavır içinde olmamıştır. Hatta bu collegium'ların denetimi ile ilgili olarak praefectus annonarum isimli yeni bir magistra'lık kurmuştur⁶⁰.

Augustus'un çıkardığı lex Iulia de Collegiis sadece yasaklayıcı bir karakter içermiyordu, aynı zamanda dernekler için izin vermeyi de içeriyordu. Ancak bunun için derneklerin kamuya yararlı amaç taşımaları gerekiyordu. İzin başlangıçta senatodan alınması gerekiyordu, dönemin sonlarında ise imparatorun izin almak gerekiyordu⁶¹. İzin verilmemiş olan dernekler hukuken geçersizdi ve yasaktı⁶².

D. 3.4.1 pr. (Gaius libro tertio ad edictum prouinciale)

“Neque societas neque collegium neque huiusmodi corpus passim omnibus habere conceditur: nam et legibus et senatus consultis et principalibus constitutionibus ea res coeretur. paucis admodum in cauis concessa sunt huiusmodi corpora: ut ecce uectigalum publicorum sociis permissum est corpus habere uel aurifodinarum uel argentifodinarum et salinarum. item collegia Romae certa sunt, quorum corpus senatus consultis atque constitutionibus principalibus confirmatum est, ueluti pistorum et quorundam aliorum, et nauiculariorum, qui et in prouinciis sunt.”

D. 3.4.1 pr. (Gaius'un eyalet beyannamesi şerhinin üçüncü kitabından)

“Ortaklıklar, collegia ve buna benzer topluluklar herkes tarafından isteğine göre kurulamaz, bu hak kanunlar, senato kararları ve imparator emirnameleri ile sınırlanmıştır. Bu türden topluluklara çok az halde izin verilmiştir. Örneğin vergi toplama, altın madeni, gümüş madeni ve tuz işlerinde ortaklara tüzel kişilik kurmaya izin verilmiştir. Benzer şekilde Roma'da belirli collegia'ların, örneğin eyaletlerde de bulunan, fırıncıların ve belli başı diğerlerinin ve gemicilerin, tüzel kişilik statüleri senato kararları ya da imparator emirnameleri ile belirlenmiştir.”

⁶⁰ Karadeniz, 27, dn.88.

⁶¹ Sherman, 126; Küçük, 89.

⁶² Schulz, 98. İzin verilmiş olan ancak hukuka aykırı amaçları olan dernekleri kapatmak ve üyelerini cezalandırmak magistra'ların göreviydi.

Burada özellikle Constantinus'tan önceki Hristiyan toplulukları üzerinde de durmak gereklidir. Domitianus ve Neron zamanında Hristiyanlara karşı takiplerden sonra bu toplulukların hukuki statüye sahip olamadıkları açıktır. Kendilerini izin alınması gerekli olmayan collegi funeratica olarak nitelemeye çalışsalar bile, Hristiyan inancı yasaklandığı için bu dernekler de collegia illicita sayılmıştır⁶³.

Lex Iulia ile getirilen düzenleme Roma'da derneklerin geleceğini de belirledi. Devletin izni olmaksızın dernek kurma özgürlüğü bir daha geçerli olmadı. Ancak izin sistemi Ortaçağ'da sarsılmaya başladı. Bu durum modern hukukları da etkiledi⁶⁴.

Dernek kurmak için en az 3 kişinin biraraya gelmesi gerekiyordu. Bir dernek kurulmuşsa, üye sayısında değişiklik olsa bile etkilenmiyordu. Örneğin bir kişi kalsa bile topluluk varlığını devam ettiriyordu⁶⁵. Dernek lex collegii adı verilen bir tüzükle yönetiliyordu⁶⁶. Caracalla dönemine kadar bir kimse dilediği kadar çok derneğe üye olabiliyordu. Bu dönemde bir kişinin sadece bir derneğe üye olabileceği düzenlendi⁶⁷.

İmparator Marcus Aurelius zamanında derneklere köle azat etme yetkisi de tanındı⁶⁸. Azat edilmiş olan bir köle kendisini azat etmiş topluluğun aleyhine tanıklık yapamazdı. Ancak topluluk üyelerine karşı yapması mümkündü.

Roma hukukunda bir derneğin vasiyet yoluyla mal kazanabilmesi mümkün değildi. Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi bunun gerekçesi topluluğun incerta person sayılmasıydı⁶⁹. Muayyen mal vasiyetlerini (legatum) kabul edebilme ehliyeti yine Marcus Aurelius döneminde çıkarılan bir senatus consultum ile tanındı. Ancak mirasçı olabilme hakkı sadece özel bir imtiyazla (speciali privilegio) sağlandı⁷⁰.

⁶³ Schulz, 98.

⁶⁴ Koschaker/Ayiter, 98. Türk hukukunda dernekler açısından eski MK'da bildirim sistemi geçerliydi. Ancak daha sonra çıkarılan Dernekler Kanunu derneğin tüzel kişilik kazanması için kurucuların iradelerini açıklamasıyla birlikte dernek tüzüğünün de derneğin kurulduğu yerin en büyük mülki amirine verilmesi gerektiğini düzenlemişti. TMK m. 59'da da benzer düzenleme vardır. Dolayısıyla hukukumuzda normatif bildirim sistemi geçerlidir (Akipek/Akıntürk/Ateş, 539).

⁶⁵ Di Marzo, 55; D. 3.4.7.2.

⁶⁶ Umur, Roma, 413.

⁶⁷ Sherman, 127.

⁶⁸ Sherman, 139; Di Marzo, 55.

⁶⁹ Schulz, 100.

⁷⁰ Di Marzo, 55.

Özel hukuk kişileri diğer kişilerle sözleşme yapabiliyordu. Sözleşmeden doğan borçlar açısından gerçek kişilerle tüzel kişiler arasında fark yoktu. Topluluğun üyeleri borçlardan ayrı ayrı sorumlu değildi, ortak malvarlığı sorumluydu⁷¹. Topluluk bu sözleşmeleri temsilciler aracılığıyla yapıyordu. Bu temsilci de actor ya da syndicus şeklinde adlandırılıyordu. Bu temsilcinin yaptığı işlemlere karşı topluluğa actio utilis⁷² şeklinde dava açılabilirdi⁷³.

D. 3.4.2 (Ulpianus libro octauo ad edictum)

“Si municipes nel aliqua uniuersitas ad agendum det actorem, non erit dicendum quasi a pluribus datum sic haberi: hic enim pro re publica uel uniuersitate interuenit, non pro singulis”

D. 3.4.2 (Ulpianus'un beyanname şerhinin sekizinci kitabından)

“Bir municipium ya da herhangi bir tüzel kişilik hukuki işleri için temsilci atarsa, bireyler adına değil, kamu idaresi ya da tüzel kişi adına hareket ettiği için onun bir grup kişi tarafından atanmış durumda olduğu söylenemez.”

Haksız fiiller açısından Roma'da tüzel kişilerin haksız fiil işleyemeyeceği düşünülüyordu. Ancak topluluğun temsilcileri yetkileri kapsamında davranırken derneğin yarar sağladığı bir haksız fiil işlerse topluluğa karşı dava açılabilirdi⁷⁴.

Yetkili temsilcisi aracılığıyla özel hukuk topluluğu dava açabilir ya da ona karşı dava açılabilirdi. Davada topluluğu temsil eden kişiye actor ya da syndicus adı veriliyordu ve ayrı ayrı üyelerin değil, tüm topluluğun temsilcisiydi⁷⁵.

Son imparatorluk döneminde toplumsal sınıflar arasındaki farklar arttı. Meslekler babadan oğula intikal eden kapalı zümreler haline geldi. Devlet, bir devlet sosyalizmi rejimi içinde idare ediliyordu. Özel ve serbest mesleki dernekler (esnaf loncaları) bir tür mecburi devlet loncası haline geldiler. Bu loncalara dahil kişiler mesleklerini devlet hizmetinde görevli memurlar haline geldiler⁷⁶. Giderek esnaf mesleklerinden ayrılamamaya başladı. Bu düzenleme ilk olarak Roma'nın yiyecek maddelerini sağlayan collegium'lar için yapıldı. Daha sonra başta armatörler üzere imparatorluğun bütün şehirlerindeki esnaf aynı düzenlemeye tâbi tutuldu. Bir mesleğe giren o meslekten

⁷¹ Sherman, 131.

⁷² Mevcut bir Ius civile davasının uygulama alanını genişletmek için genelde intentio kısmına fiction (faraziye) ilave etmek suretiyle praetor'un yarattığı davadır (Umur, Lügat, 16).

⁷³ Sherman, 131.

⁷⁴ Sherman, 131.

⁷⁵ Sherman, 132.

⁷⁶ Umur, Roma, 137.

ayrılmıyordu ve o kişinin malları meslek faaliyetinin teminatıydı⁷⁷. Bu düzenleme miras hukuku kurallarını da etkiledi. Görev artık mirasla geçiyordu ve mirasçı miras bırakanın mesleğine devam etmek istemezse mirası reddetmesi gerekiyordu. Bu mesleki birlikler giderek dışa kapalı bir hal aldı. Kendi collegium'u dışında evlenmek ve mallarını başka meslekten olanlara bağışlamak veya devretmek yasağı getirildi⁷⁸.

Diğer yandan başlangıçta ağırlıklı olarak sosyal yardımlaşma amacıyla kurulan collegium'lar, mesleki dayanışma niteliğinin daha ağır bastığı birlikler haline geldiler. Bunun bir nedeni de toplumdaki zengin ve güçlü sınıfın, küçük çaptaki ticareti ve el sanatlarını küçümsemesidir⁷⁹. Bu nedenle collegium'lar bir taraftan devlete karşı, diğer taraftan da feodal toprak üretimine karşı el sanatlarının özgürlük ve güvenini sağlamaya yöneldiler. Bu da Ortaçağ loncalarının çekirdeğini oluşturmuştur⁸⁰.

2.Vakıf

Modern hukuklardaki vakıf kurumu, yani bir malvarlığının belirli bir amaca özgülenerak tüzel kişilik kazandırılması Roma hukukunda klasik dönemde bilinmiyordu⁸¹. İmparatorluğun ilk yüzyıllarında imparatorlar tarafından kurulmuş fakir çocuklara destek vermek için sadaka toplayan yardım kuruluşları vardı. Bunlar devlet kuruluşlarıydı ve hukuk nazarında devlet malvarlığının bir kısmı olarak görülüyordu⁸². Ayrıca Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra kiliselere de tüzel kişilik tanınmaya başlamıştır⁸³.

Bir kişinin ayrı malvarlığıyla bağımsız bir vakıf yaratması mümkün değildi. Bir gerçek kişi malvarlığını bağışlama ya da muayyen mal vasiyeti yoluyla bir topluluğa verebilirdi ve aynı zamanda bunun örneğın şölen ya da eğlence için harcanmasını belirterek bu malvarlığının ayrıldığı amacı belirleyebilirdi⁸⁴. Böyle bir malvarlığının ayrılması sadece bir borç doğururdu, alan topluluk bağışlayan tarafından belirlenen amaçlar için kullanmaya yükümlüydü. Burada bağışlayan tahsis edilen malvarlığını kendi bağımsız malvarlığı olarak kullanma ehliyetine sahip, yeni bir tüzel kişi kurmuyordu, bu işlemin etkisi sadece borçlandırıcıydı⁸⁵. Ancak genelde söz konusu malvarlığının bir

⁷⁷ Tahiroğlu, 700.

⁷⁸ Tahiroğlu, 701.

⁷⁹ Karadeniz, 27.

⁸⁰ Karadeniz, 29.

⁸¹ Karadeniz Çelebican, 184; Koschaker/Ayiter, 99.

⁸² Sohm, 196.

⁸³ Buckland, 36; Oğuzoğlu, 131.

⁸⁴ Karadeniz Çelebican, 184; Sohm, 197.

⁸⁵ Sohm, 197.

insan ömründen daha uzun kullanılması isteniyordu ve yediemin olarak gerçek kişilerden çok bir tüzel kişi seçiliyordu⁸⁶.

Geç imparatorluk döneminde özel kişiler tarafından kurulan topluluklar hukuki anlamda tanınmaya başladı. Ancak sadece yardım amacıyla (*pia causa*) kurulmuş olmaları gerekiyordu. Bir kişi yaşayanlar arası bağışlamayla ya da vasiyetname ile fakirler, hastalar, yaşlılar ve yetimler yararına malvarlığı tahsis etmişse yeni bir hukuk süjesi yaratmış oluyor ve tahsis edilen malvarlığı yeni bir tüzel kişinin oluyordu⁸⁷. Bu mallar kilisenin kontrolüne, yani duruma göre piskopos ya da rahibin kontrolüne bırakılıyordu. Dolayısıyla bunlar vakfın ilk örneği olarak değerlendirilebilir⁸⁸. Reform hareketinden sonra kilise ile bu malvarlıkları ayrılmıştır⁸⁹.

Modern kanunlar vakfın kurulması için devletin izni ya da bir sicile kaydolmak aranmaktadır. Roma hukukunda devletin iznine gerek yoktu, kilisenin denetimi yeterli sayılıyordu⁹⁰.

3. Fiscus

Malvarlığına tüzel kişilik tanınmasının bir örneği de imparatorluk döneminde *fiscus* adı verilen hazine şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁹¹. *Princeps* kendisine bağlanmış olan eyaletlerden gelen gelirlerden oluşan ve *fiscus* adı verilen hazineyi yönetiyordu⁹². *Fiscus* orijinal olarak kasa, özellikle de para kasası anlamına geliyordu. Cumhuriyet döneminde kamu hazinesi anlamında da kullanıldı. Ancak Klasik dönemde teknik anlamı imparatorun hazinesi anlamına geliyordu ve halkın hazinesi anlamındaki *aerarium*'un karşıtıydı⁹³.

⁸⁶ Karadeniz Çelebican, 184. Burada inançlı vakıftan söz edilebilir. İnançlı vakıfta bir mal ya da mal topluluğu bir amaca özgülenir ancak bağımsız vakıflardan farklı olarak bir amaca özgülenmiş malın hukuki kişiliği yoktur. Bu tip vakıflarda bir mal belli ve sürekli bir amacın gerçekleşmesi için bir gerçek ya da tüzel kişinin mülkiyetine geçirilir (Özsunay, 364).

⁸⁷ Sohm, 197.

⁸⁸ Di Marzo, 55; aksi görüş için bkz. Umur, Roma, 415.

⁸⁹ Sohm, 199.

⁹⁰ Koschaker/Ayiter, 99 Türk hukukunda vakıf senedinin düzenlenmesiyle vakıf kurulmuş olur, ancak tüzel kişilik kazanması için sicile tescil edilmesi gereklidir (Akipek/Akintürk/Ateş, 679).

⁹¹ Koschaker/Ayiter, 97.

⁹² Karadeniz Çelebican, 184. Bu hazinenin daha uzun ismi *fiscus caesari* ya da *fiscus augusti* idi (Schulz, 91).

⁹³ Schulz, 91.

Fiscus princeps'in özel malvarlığından ayrıydı ve devlet işlerinde kullanılıyordu⁹⁴. Princeps bu hazinenin tek sahibiydi ancak bu hazine ölümünden sonra mirasçısına geçmiyor, göreve gelen yeni kişiye geçiyordu⁹⁵.

Fiscus başlangıçta özel hukuka tâbiydi. Princeps bunu bir temsilcisi aracılığıyla yönetiyordu⁹⁶. Princeps'in devlet yönetiminde yetkileri artınca, iki hazine birleşerek devletin genel hazinesi halini aldı. Fiscus adı verilen genel devlet hazinesi bağımsız bir nitelik kazandı ve ayrı bir kişilik olarak görülmeye başlandı⁹⁷. Fiscus'a artık özel hukuk değil, idari usuller uygulanıyordu⁹⁸.

IV. SONUÇ

Roma hukukunda modern hukuklarda önemli bir yer tutan tüzel kişilik kavramı özellikle eski dönemlerde bilinmiyordu. Hukukun sadece gerçek kişiler için uygulandığı düşüncesi geçerliydi. Bununla birlikte bazı topluluklarının oluşması ve mal topluluklarının bir amaca tahsisi Roma'da da ortaya çıkmıştır.

Tüzel kişi olarak karşımıza çıkan ilk varlık Roma Devleti (Populus Romanus) dir. Roma devletinin kendisini oluşturan vatandaşlardan ayrı bir kişiliği olduğu kabul edilmişti. Ancak Roma devleti egemenlik hakkına sahip olduğu için gerçek kişilerle özel hukuk ilişkilerine girmesi düşünülemezdi. Municipium'lara da devlet örnek alınarak kişilik tanındı. Ancak bu şehirler özel hukuk ilişkilerine de girebiliyordu.

Municipium'lar örnek alınarak özel hukuk kişi topluluklarına da kişilik tanındı. Bunlar çok eski zamanlardan beri Roma'da var olan collegium ve sodalitas adı verilen derneklerdi. Dernekler Augustus döneminden itibaren izinle kurulabildi ve devletin bunlar üzerinde sıkı denetimi vardı. Son imparatorluk döneminde mesleki dernekler üyeliğin irsi olduğu ve katılması zorunlu birlikler haline geldi.

Modern hukuklarda çok önemli yeri olan vakıf kurumu Roma'da çok gelişmiş değildi. Özellikle geç imparatorluk döneminde hayır işleri amacıyla tahsis edilen malvarlığına tüzel kişilik tanınmaya başlandı.

⁹⁴ Karadeniz Çelebican, 184.

⁹⁵ Schulz, 90. Örneğin Augustus vasiyetinde iki kişiyi mirasçı atamıştı: Tiberius (2/3) ve Livia (1/3). Livia fiscal malvarlığının 1/3 ünü almamış, bu tamamen Augustus'un görevdeki halefi olan Tiberius'a kalmıştı.

⁹⁶ Koschaker/Ayiter, 97.

⁹⁷ Karadeniz Çelebican, 184.

⁹⁸ Schulz, 91.

KAYNAKÇA

- Akıncı, Ş.** : Roma Hukuku Dersleri, 9. B., Konya 2016.
- Akıpek, J./Akıntürk, T./**
- Ateş, D.** : Türk Medeni Hukuku, Başlangıç Hükümleri-Kişiler Hukuku, 12. B., Ankara 2015.
- Berger, A.** : Encyclopedic Dictionary Of Roman Law, Philadelphia 1991.
- Buckland, W.W.** : A Manual of Roman Private Law, Cambridge 1953.
- Burdick, W.L.** : The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law, New York 1938.
- Di Marzo, S.** : (Çev. Ziya Umur), Roma Hukuku, İstanbul 1954.
- Karadeniz, Ö.** : Iustinianus Zamanına Kadar Roma'da İş İlişkileri, Ankara 1976.
- Karadeniz Çelebican, Ö.** : Roma Hukuku, 17. B., Ankara 2014.
- Koschaker, P./ Ayiter, K.** : Modern Hususi Hukuka Giriş Olarak Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları, Ankara 1983.
- Küçük, E.** : Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu, Ankara 2006.
- Küçükgüngör, E.** : Roma Hukukunda İntifa Hakkı, Ankara 1998.
- Oğuzoğlu, H.C.** : Roma Hukuku, 2. B., Ankara 1956.
- Özsunay, E.** : Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler, 5. B., İstanbul 1982.
- Schulz, F.** : Classical Roman Law, Oxford 1951.
- Sohm, R.** : (Trans. James Crawford Ledlie), The Institutes-A Text Book of the History and System of Roman Private Law, 3. Ed., New York, 1970.
- Sherman, C. P.** : Roman Law in The Modern World, 2nd Ed., V. 2, New Hewan 1922.
- Tahiroğlu, B./**
- Erdoğan, B.** : Roma Hukuku Dersleri, 10. B., İstanbul 2014.
- Tahiroğlu, B.** : Roma Devletinin İktisadi Krizleri, İÜHF 1979-1981 c. 45, S.1-4, s.677-706.
- Umur, Z.** : Roma Hukuku, İstanbul 1973 (Umur, Roma).
- Umur, Z.** : Roma Hukuku Lügati, İstanbul 1975 (Umur, Lügat).**Yararlanılan Kaynaklar**
- The Digest of Justinian** : (trans. Alan Watson), Philadelphia 1985

